

Megjegyzések Hegedűs András nyílt leveléhez

Az alábbi írás eredetileg a szerzők kiadásában került forgalomba Budapesten. A gépelt brosúra tartalmazta Hegedűs fentebb közölt tanulmányának teljes szövegét is, angolból magyarra visszafordítva. A Bence-Kis tanulmány belső címlapja egy Hegel-mondatot választ mottónak:

«Aber eigentlich ist der Übermächtige allein der Mächtige, denn dass etwas Grenze für das Andere sei, muss es ihm gleich sein...»

Lassan kiderül, hogy nem válik be teljesen a hatóságok számitása. Hegedűs András előtt elzárták a kutatás és publikálás lehetőségeit. Szelényi Ivánt durva fenyegetésekkel emigrációba kényszerítették. Kemény István három nagy vizsgálata közül - cigányság, szegénység, munkás-ság - egyet sem tudott befejezni. Hol a tények összegyűjtésében, hol a következtetések levonásában akadályozták meg, s ezért idén az emigrálást választotta. De elhallgatni nem sikerült őket. Az első részletek már megjelentek Szelényinek a kelet-európai újraelosztási rendszerekről szóló könyvéből. Maga a könyv *Az értelmiség útja az*

osztályhatalomhoz címen, három nagy nyugati kiadónál fog megjelenni 1978 elején: Harcourt and Brace (New York és London); Seuil (Párizs); Suhrkamp (Majna-Frankfurt). Néhányéves hallgatás után Hegedűs is megszólalt. (...) S végül alig lehet kétségünk afelől, hogy Kemény István is élni fog az új lehetőségekkel, és összefoglalja több mint egy évtizede folyó kutatásainak eredményeit.

Igaz, a kritikai szociológusok idegen nyelven megjelenő tanulmányai és a kéziratos fordítások csak egy jóval szűkebb körhöz jutnak el, mint az itthon, nyomtatásban megjelenő szociológiai munkák. Bár talán a mennyiségi összehasonlítás eredménye sem olyan kedvezőtlen. Hiszen a hivatalos szociológiai kutatások eredményeinek egy jelentős része is olyan kiadványokban jelenik meg, amelyek nem kerülnek nyilvános forgalomba. És nemcsak arról van szó, hogy kik az olvasók, mekkora az olvasók köre. A külföldön megjelenő és magyarul csak kéziratban terjedő művek olyan tényeket és gondolatokat közölnek, amelyek más formában senkihez sem jutnának el.

Az újraelosztási elmélet a kelet-európai társadalmak működésének általános magyarázatára vállalkozik. Szelényi korábbi, még itthon megjelent könyveiben és cikkeiben nem állított fel ilyen átfogó elméletet. Azt pedig, hogy új elméletét nem fejthette ki szabadon hazájában, egyértelműen bizonyítja az ellene és Konrád György ellen indított eljárás. Hegedűs itt közölt írása nem lép ki régebbi műveinek legáltalánosabb fogalmi kereteiből. Itt is a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésének egyszerre leíró és normatív elméletéről van szó. Ám a régi kereten belül olyan új gondolatok merülnek föl, amelyek biztosan fennakadtak volna a jogilag nem létező, de ténylegesen annál hatékonyabban működő cenzúra szűrőjén.

Az *első* újdonság az, hogy Hegedűs a szocialista törekvések sokféle voltát a különböző történelmi-földrajzi övezetek eltérő irányú társadalmi fejlődésével kapcsolja össze. A szocializmus két útjáról beszél; durván szólva,

keleti és nyugati szocializmusról. Nem jellemzi részletesen a keleti fejlődés sajátosságait, néhány utalásra szorítkozik. Az elgondolás politikai következményei azonban így is világosak. Igazuk van az eurókommunistáknak, sőt a szociáldemokratáknak is, amikor a maguk számára nem tekintik mintának a kelet-európai politikai rendszert. De ez az igazság viszonylagos; tévedés lesz belőle, ha Kelet-Európának is többpártrendszeren alapuló képviselői demokráciát kívánnak.

Másodszor észre kell vennünk, másképp helyezi el a maga célkitűzéseit a lehetséges kritikai programok sorában, mint itthon megjelent írásaiban tette. Korábban a bürokrácia teljes felszámolását hirdető újbaloldali programok és a gazdasági reform technokratikus koncepciója között jelölte ki a maga helyét. Ezt a két szembeállítást itt is megtaláljuk, de háttérbe szorítja őket egy másik szembeállítás: a rendszer belső kritikájának és a külső kritikának az ellentéte. Hegedűs saját nézeteit belső kritikának tekinti, az olyan elméleteket pedig, amelyek a nyugati társadalmak intézményi struktúrájához mérik az itteni rendszereket, külső kritikának. Külső kritikát gyakorolnak mindazok, akik a többpártrendszer követésével lépnek fel.

A szöveget olvasva, először nemigen értjük, hogy miért tartja ennyire fontosnak Hegedűs ezt az elhatárolást. Kétségtelen, újabban megint megjelentek Kelet-Európában olyan politikai és ideológiai irányzatok, amelyek a többpártrendszer jelszavát tűzik zászlójukra. Ezekről azonban egyáltalán nem beszél. Csupán a «nyugat-eurókommunistákat» inti, hogy ne terjesszék ki programjuk érvényét Keletre is. Ezért a magyarázatot - úgy gondoljuk - nem itt kell keresnünk, hanem Hegedűs politikai nézeteinek fejlődésében.

A gazdasági reform körüli viták idején Hegedűs azt várta, hogy magán az intézményi hierarchián belül fog megvalósulni a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzése. Úgy gondolta, hogy elegendő lesz demokratalizálni bizonyos rész-intézményeket. A kelet-európai társadalmak intézményi rendszerének sok fontos alkotóe-

leme önkéntes politikai és gazdasági szervezetekből, illetve a képviseleti demokrácia bizonyos szerveiből jött létre. Így a párt, a szakszervezetek, a parlament és a helyi közigazgatás választott testületei. E rész-intézmények formális felépítése kisebb-nagyobb mértékben magán viseli történelmi eredetük nyomait. A demokratizálás Hegedűs ekkori programja szerint azt jelenti, hogy e formák újból tartalommal telnek meg. A bürokratikus hatalom nem manipulálja a tisztségviselők megválasztását, nem teszi lehetetlenné az érdemi kérdések megvitatását stb. Ennek biztosítékai is lettek volna. Például a tisztségviselők újraválasztásának korlátozása; a különböző választott testületeknek az a joga, hogy szakértők bevonásával vagy kötelező beszámoltatás formájában vizsgálatokat folytassanak. De az a gondolat nem merült fel, hogy a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzése csak akkor lehet eredményes, ha az ellenőrzést gyakorló szervezetek és testületek függetlenné válnak a korábban egységes hierarchikus intézményi rendszertől. Hegedűs nem gondolt arra, hogy vissza kellene adni a szakszervezetek önállóságát; nem gondolt arra sem, hogy az országgyűlési választásokat több lista alapján kellene lebonyolítani, és biztosítani kellene, hogy valamennyi lista, valamennyi képviselőjelölt egyenlő eséllyel indulhasson.

Az ilyen demokratizálásnak nemcsak megindulásakor, hanem a továbbiakban is az a feltétele, hogy a hatalom támogassa. Ha a hatalmi elit éppen túlsúlyban lévő csoportja vissza akarja fordítani a demokratizálás folyamatát, akkor nem lehet olyan szervezett társadalmi erőt találni, amely képes ellenállni. Természetesen a folyamat némely eredménye idővel az élet megszokott részévé válik. A társadalmi viselkedés tuningjának megbolygatása pedig általános bizonytalanságot teremt, a közhangulat hirtelen romlását váltja ki. Ezért az eredmények egy része, mint a magyar példa is mutatja, lassanként fölhalmozódik.

De Hegedűs nem ilyen fejlődésre gondolt. A demokratizálási koncepciónak ezzel a korlátjával azonban - felte-

hetőleg - csak a legutóbbi reformkorszak illúzióinak szétfoslása után, a hallgatás éveiben nézett szembe. Mindenesetre, amikor újra megszólalt, már levonta a tanulságot: «A reform kezdeményezése csakúgy, mint a reformok kudarca - írja 1976 június 8-án kelt nyílt levelében - olyan tevékenység eredménye volt, amely főként a hatalmi struktúra felső szintjeiről indult ki.»*

A belső kritika ezután a felismerés után már valami mást jelent Hegedűs számára, mint korábban. Nem azt, hogy a demokratikus átalakulást a hatalmi elit kezdeményezi, és hogy a folyamat megmarad a régi hatalmi struktúra keretein belül. A belső és a külső szembeállítása egyértelműen a keleti és a nyugati társadalmaknak az ellentétére vonatkozik. Hegedűs ma olyan mozgalmakban reménykedik, amelyek a hatalmi eliten kívüleső csoportoktól indulnak ki, de a kelet-európai társadalom valóságában gyökereznek.

Ezek a mozgalmak, mai elképzelései szerint, nem arra törekszenek, hogy demokratikus tartalommal töltsék meg az említett intézmények formális kereteit; erről szó sem esik itt közölt irásában. De az sem lehet a céljuk, hogy független szakszervezeteket, képviselői mandátumokért és miniszteri tárcákért versengő pártokat hozzanak létre. Ez már külső kritika lenne. Meg kell maradniuk a hatalmi intézmények keretein kívül, s így kell megszerezniük az uralmat a bürokrácia felett. Ami azért lehetséges, mert az egységes intézményi hierarchia nem fogja át, nem képes ellenőrizni az egész társadalmat.

A többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia programja tehát minden értelemben ellentétes Hegedűs új elgondolásaival. Nem a kelet-európai társadalmak sajátos fejlődésének megfelelő alternatívát kínál, és alterna-

* A levél Hruscsov titkos kongresszusi jelentésének 20. évfordulója alkalmából íródott, a B. Russel Békealapítvány felkérésére. H. A. tanulmányainak angol nyelvű kiadásában jelent meg a kötet utóirataként. - A. H. : Socialism and Bureaucracy. Allison and Busby, London, 1976.

tívája csupán olyan átalakulásokat foglal magában, amelyek a hatalmi intézményeken belül mennek végbe. Holott valami sajátosan kelet-európai alternatívára van szükség, és a döntő átalakulásnak éppen a hatalmi intézményeken kívül kell végbemennie. Úgy gondoljuk, hogy ez az elvi ellentét teszi olyan fontossá Hegedűs számára a szembeállítást. Saját pozitív elmélete még kialakulatlan, ezért újra és újra ezen a szembeállításon keresztül határozza meg álláspontját.

Tapogatódzásról árulkodik a «szférák» metafórájának használata is. A gondolatmenet döntő pontján Hegedűs «az államhatalmon kívül eső szféráról» beszél. Sokkal pontosabban szeretnénk tudni, hogy általában véve hol kell keresnünk ezeket a mozgalmakat. Mégis a demokratikus társadalmi mozgalmak «helyének» kijelölésében látjuk az itt közölt írás *harmadik* és egyben legfőbb újdonságát. Mert általános meghatározást nem kapunk ugyan, de kapunk néhány példát, valamint olyan leírásokat, amelyek mögött nyilván valóságos esetek állnak. Az eseteket pedig talán magunk is általánosíthatjuk. A példák: a «lengyelországi válság»; a Charta 77; a lengyel katolikus egyház befolyása az államhatalomra. A leírások közül pedig a következő látszik a legfontosabbnak: «...azokra a szellemi és társadalmi mozgalmakra gondolok, - írja Hegedűs - amelyek valamilyen autonóm értékrendszer alapján formálják a közvéleményt...» Feltehetőleg olyan mozgalmakról van szó, amelyek a maguk «független értékrendszerének» kialakítása és alkalmazása során nem hagyják korlátozni magukat a cenzúrától. Mert olyan ideológiák, amelyek valóban függetlenek, és amelyek valóban elég rendszeresek ahhoz, hogy ideológiának lehessen nevezni őket, csak a cenzúra keretein kívül, önerőből, vagy külföldön kiadott irodalomra támaszkodva alakulhatnak ki. (Talán Magyarország ellenpéldájából derül ki ez a legvilágosabban. Önálló gondolatok kifejtésére, független szempontok alkalmazására nálunk biztosan több lehetőség van, mint a Szovjetunióban. De ideológiává nem tudnak összeállni a hatalomtól független szellemi tö-

rekvések. Hol van megfelelője Magyarországon egy Oszipov nacionalizmusának, egy Szolzsenyicin politikai irányzatú vallásos idealizmusának, egy Szaharov vagy Litvinov klasszikus liberalizmusának, egy Roj Medvegyev demokratikus szocializmusának?)

Nem könnyű általánosítani ezeket a pusztán megemlített, illetve a leírásokból kikövetkeztetett eseteket. A lengyel katolikus egyház példáját egyáltalán nem lehet közös nevezőre hozni a többivel. De, ettől eltekintve, azért megállapíthatunk bizonyos általános jellemzőket. Ezek a megmozdulások és tartósabb mozgalmak az államhatalom által elismert és ellenőrzött társadalmi szervezeteken és közéleti fórumokon kívül alakulnak ki. Kezdeményezőik először személyes kapcsolataikra támaszkodnak. Erre utal Hegedűsnek az a megjegyzése, hogy a tárgyalt jelenségekre nem alkalmazható a magánélet és a közélet hagyományos megkülönböztetése; itt a magánélet válik közéletivé. A személyes kapcsolatokat természetesen meghatározza a résztvevők társadalmi helyzete. A munkások esetében talán a munkahelyi viszonyokra kell gondolnunk, az értelmiségnél pedig nyilván a szellemi munkával járó kommunikációs lehetőségekre. Az ilyen alapon kialakuló mozgalmak sokféle szervezeti formát ölthetnek, egészen a tartós formális szervezetekig. Ebben a vonatkozásban nem lehet általánosítani Hegedűs példáit, még akkor sem, ha az egyháztól eltekintünk. Csak annyit lehet megállapítani, hogy egy mozgalomnak Hegedűs szerint nem kell okvetlenül formális szervezetet létrehoznia ahhoz, hogy kivegye a részét a hatalom társadalmi ellenőrzéséből.

Ezután arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen módon képesek korlátozni, befolyásolni, sőt ellenőrizni az ilyen mozgalmak a hatalom működését. És képesek-e egyáltalán? Mert az államhatalomhoz viszonyítva mindenképpen kevésbé szervezett és kevésbé kényszerítő eszközzel rendelkező mozgalmakról van szó. De egyenes választ hiába keresnénk. Hegedűs ebben az összefüggésben is a számára annyira fontos szembeállítást alkalmazza. A hatalom fölötti társadalmi uralom

megvalósítására törekvő mozgalmak - legalábbis hosszú távon - sikeresek lehetnek. Az olyan mozgalmak viszont, amelyek - politikai párttá szerveződve - meg akarják ragadni a hatalmat, kudarcra vannak ítélve Kelet-Európában. A szembeállításnak csak az utóbbi, tagadó oldala van némileg kidolgozva. Az állítás lényegében megmarad deklarációnak. Ezért indirekt módon kell választ keresnünk a kérdésre. Megkíséreljük összegyűjteni a tanulmány különböző helyeiről, hogy mit hoz föl Hegedűs a többpártrendszer alternatívája ellen.

A kelet-európai fejlődési úttal kapcsolatos érvekben - vagy inkább utalásokban - kibogozhatatlanul összefonódnak az értékelő és leíró elemek. Ezért alig lehet következtetni belőlük a mozgalmak alternatívájának előnyeire. Hegedűs azt fejtegeti, hogy a kelet-európai országokban a tőkés piacgazdaság felszámolása együtt járt a többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia felszámolásával, már ahol létezett ilyesmi. A többpártrendszer felszámolása pedig, legalábbis az övezet legtöbb országában, valamiképpen összefüggött az iparosítás és általában a modernizálás követelményeivel. A többpártrendszer hiánya tehát a sajátos kelet-európai út lényeges jellemzője. Ebből természetesen nem következik, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés magasabb fokán sem alakulhat ki ilyen politikai rendszer, és az sem, hogy a többpártrendszer bevezetése okvetlenül a kapitalizmus restaurálását eredményezi. Egyébként nem is egészen világos, hogy Hegedűs le akarja-e vonni valamelyik következtetést. Pedig valamelyikre szüksége van. Ha azt állítja, hogy a többpártrendszer lehetetlen, akkor nyert ügye van; ám ez valamilyen alátámasztásra szorulna. Ha azt állítja, hogy lehetséges, de csak a kapitalizmus restaurációjával együtt, akkor ez mindenekelőtt egy értékelésbeli tanulsággal jár. Mondjuk: szocialista elkötelezettségű ember Kelet-Európában nem lehet a többpártrendszer híve. Ha azonban egyik következtetést sem vonja le, akkor volta-képpen csak azt mondja, hogy a dolgok úgy vannak, ahogy vannak - Kelet-Európában nincs többpártrend-

szer. Ebből pedig semmi sem következik a másik alternatívára nézve.

De talán mégis jelent valami különbséget az, hogy a hatalmi elit ma a többpártrendszer programját tartja a legveszedelmesebbnek, és hogy ennek messzire nyúló hagyományai vannak? Valóban. De ennek a ténynek a megállapításához nem kell világtörténelmi áttekintést adni. Elég utalni néhány mindenki előtt ismert eseményre és fölidézni bizonyos összefüggéseket. Hegedűs is erre szoritkozik; 56-ot, 68-at említi és céloz a «fegyveres beavatkozás veszélyére». Ha erre gondolunk, el kell ismerünk, hogy - legalábbis elvben, - van némi előnye annak, hogy a mozgalmak nem törekszenek a hatalom megragadására. Csakhogy ez nem lehet több valamilyen kezdeti előnynél. Amint a hatalmi elit kezdi megtapasztalni, hogy korlátozzák vagy netán uralmat gyakorolnak fölötte, fel fogja ismerni, hogy megtévesztették az ártatlanul hangzó jelszavak. Ezen a nyomon nem jutunk messzire. Hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy nincs is szükség többre, mint egy kis kezdeti előnyre. Ha a mozgalmak elég szerény célokkal lépnek föl, a hatalom pedig eléggé türelmes, akkor hamarosan kiderül, hogy mindenkinek előnyös a dolog. Az egyik megelégszik az uralommal, a másikkak megmarad a hatalom...

De félre az iróniával! Legalábbis elgondolható, hogy az egységes intézményi hierarchia keretein kívül létrejövő mozgalmaknak sikerül megvalósítaniuk azt, amibe létező szervezetek belső demokratizálásával kísérletező erők belebuktak. Hegedűst láthatólag komolyan foglalkoztatja ez a lehetőség. Többhelyütt is beszél arról, hogy a hatalmon lévőknek érdeke eltűrni a független mozgalmak működését, mert különben nem kapnak reális képet intézkedéseik hatásáról, az érintett társadalmi csoportok törekvéseiről, stb. Láthatólag meg van győződve róla, hogy a hatalmi elitnek előbb-utóbb föl kell ismernie ezt az érdekét. A gazdasági fejlődés követelményei rá fogják kényszeríteni.

Ebben a szembeállításban a mozgalmak alternatívája valóban realiztikusabbnak látszik. De csak azért, mert a

Hegedűs által feltételezett mozgalmak a szó semmilyen megszokott értelmében nem gyakorolnak uralmat a hatalmi elit fölött. Megelégszenek azzal, hogy tisztelettudó formában megfogalmazott panaszait és kívánságait elhelyezzék a hatalmasok lábánál. Hegedűs nem állítja, hogy nyomást gyakorolnak a hatalomra, hogy megváltoztatják a hatalom gyakorlását korlátozó formális szabályokat, hogy valamilyen hatalmi pozíciót szereznek vezetőiknek; az utóbbit kifejezetten tagadja. Márpedig a hatalomért küzdő politikai pártok - erejükhöz mérten - képesek minderre. A mozgalmak alternatívája tehát azért realiztikusabb, mert jóval szerényebb. Ám ezzel nem vettük sorra az összes szembeállítást. Valami még hiányzik. Amit az is jelez, hogy Hegedűs nyílt levele nem a lemondás hangján szól hozzánk. Nem azt sugalmazza, hogy be kell érünk ezzel a kevéssel, mert tudomásul kell vennünk, hogy itt élünk Kelet-Európában ...

Néhol mintha egyenesen azt mondaná, hogy a mozgalmak alternatívája több lehetőséget kínál a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésére, mint a pártok rendszéréé. Ez az optimizmus egy másik - még az előbbinél is kevésbé kidolgozott - szembeállításon alapul. Az előbbi a történelmi hagyományok vagy egyszerűen a tények szintjén van megfogalmazva. A másik szembeállítás viszont nagyon általános elméleti megfontolásokon alapul. Valahogy így lehetne újrafogalmazni: nem is olyan nagy baj, hogy Kelet-Európában nem alakult ki a többpártrendszeren alapuló képviselői demokrácia. A hatalomért versengő pártok csupán arra törekszenek, hogy a maguk embereit ültessék a hatalmi pozíciókba, vagy legfőképpen arra, hogy átszervezzék a bürokratikus intézményeket. A bürokrácia feletti társadalmi uralom ilyen módon úgyszemint valósulhat meg...

A gondolatmenet sokféle ellenvetésre ad alkalmat. A többpártrendszer nem zárja ki, hogy a pártok mellett működjenek olyan mozgalmak is, amilyenekre Hegedűs gondol. Éppen az utóbbi években jelentek meg az u.n. állampolgári kezdeményezések a legtöbb nyugati demokráciában. Ezek a mozgalmak a hagyományos pártok meg-

kerülésével igyekeznek érvényesíteni bürokrácia és monopólium-ellenes céljaikat. És nem is teljesen sikertelenül, miként az antinukleáris, az ökológiai és a fogyasztói érdekvédelmi mozgalmak példája bizonyítja. Ez, természetesen nem végzetes ellenvetés.

Nem lehetetlen ugyanis elképzelni, hogy egy új, eddig nem látott politikai rendszerben megszűnik a pártok és a mozgalmak kettőssége. Hegedűs nyilván valami ilyesmire gondol. De így csak formailag oldódik meg a probléma, amíg nem sikerül olyan társadalmi erőket mutatnia, melyeknek törekvései összefüggésbe hozhatók a mérész programmal. Ez pedig nemcsak fantázia kérdése. Az elgondolás legfőbb gyengéje az, hogy Hegedűs egész tanulmányában nem találunk semmit, ami alátámasztaná, hogy a mozgalmak alternatívájának erősebb változata is realiztikus. Hacsak azt nem, hogy az autonómia igényét nem lehet kiirtani az emberből, még a hatalmi elit tagjából sem. De ez már nem szociológia, hanem inkább metafizika.

A társadalmi mozgalmak és a politikai pártok szembeállítása tehát nem ad meggyőző választás kérdéseinkre. Vagy arra az eredményre jutunk, hogy a hatalom eltűri az ilyen mozgalmakat, mert azok nem is próbálnak meg nyomást gyakorolni rá. Vagy arra, hogy megkísérelnek kényszerítő eszközöket alkalmazni a hatalommal szemben, ám egyáltalán nem világos, hogy milyen eszközöket.

De talán nem kell megállnunk a spekulatív szembeállításkor. Igaz, más - empirikus - természetű érveket Hegedűs nem ad elő. Mégis, legalább ott vannak a példák: a Charta 77, a «lengyelországi válság». Ezek a példák tették lehetővé, hogy értelmezzük a levél homályosabb gondolatait. És nemcsak az interpretáció segédeszközeiként használhatjuk őket. Arra is alkalmasak, hogy rajtuk keresztül újfajta próbának vessük alá Hegedűs általános elképzeléseit. Eddig csak a koncepció belső következetességét vizsgáltuk. Vizsgáljuk most meg, hogy mit képes megmagyarázni a valóságos társadalmi mozgalmak valóságos működéséből.

A Charta 77 esetét Hegedűs az általános koncepció «szerényebb» változatába illeszti be. Úgyszólván csak arról beszél, hogy mit nem akarnak a Charta aláírói. Nem akarnak politikai pártot szervezni; nem akarnak hatalmi pozíciókhoz jutni; nem törekszenek - és nem is szabad törekedniük - a hatalmi viszonyok megváltoztatására. Ehelyett kívülről igyekeznek ellenőrizni a hatalom gyakorlását. Méghozzá egyetlen speciális vonatkozásban: az a céljuk, hogy az állam kinyilvánított törvényeinek betartása fölött őrködjenek. Igaz, Hegedűs nem állítja kifejezetten, hogy a Charta csupán fölhívja a hatalmonlévők figyelmét a törvénysértések eseteire. Úgy fogalmaz, hogy az aláírók igyekeznek «rábírni» a hatalom gyakorlóit, tartásuk tiszteletben az érvényben lévő törvényeket. (Az angol szöveg a sokkal erősebb *compel* igét használja).*

De ez a «rábírni» vagy «rákényszeríteni» nem erő alkalmazását jelenti. Néhány sorral lejjebb kiderül: a Charta azért lehet sikeres, mert olyan értékekre hivatkozik, amelyeket a hatalmonlévők is osztanak. «Rákényszerítheti» őket a törvények betartására - de a közös értékek, a közös eszmék erejével. Ellenőrzést gyakorolhat a hatalom fölött, «ha a hatalmonlévők elfogadják ezt az ellenőrzést». Létrejöhetnek a hatalom fölötti társadalmi uralom feltételei, «ha mindkét fél bizonyos mértékű toleranciát tanúsít a másikkal szemben». Kissé odébb - igaz, már nem a Charta esetével kapcsolatban - egyenesen azt olvashatjuk, hogy a hatalmonlévők hosszú távon «egyre inkább hajlandók lesznek együttműködni» a társadalmi mozgalmakkal.

Kölcsönös tolerancia, közös értékek, együttműködés - mi valósult meg mindebből a Charta eddigi történetében? A Charta aláíróinak nyilatkozatait Hegedűs leírása pontosan fedi, ez kétségtelen. Már első manifesztumuk leszögezi: nem céljuk, hogy ellenzéki szervezetet alapítsanak, s nemhogy hatalmi pozíciókat nem akarnak szerezni, még

*Hegedűs eredeti szövegében «számonkérve ellenőrzésről» beszél. A szerkesztő megjegyzése.

politikai vagy társadalmi reformok bevezetésére sem töreksenek. Abban is hasonlít a dokumentum Hegedűs jellemzéséhez, hogy - valóban igen szerény - céljainak elérését a mozgalom és a kormányzat «konstruktív dialógusától» reméli. A Charta, mint a nyilatkozat mondja, nem akar konfliktust provokálni; ellenkezőleg, «közvetíteni igyekszik a konfliktushelyzetekben».

De már a Charta és a kormányzat közötti viszony gyakorlati alakulását távolról sem fedi ilyen jól Hegedűs leírása. A hatalom, tudjuk, egy percig sem vette komolyan, hogy lojális állampolgárokkal van dolga. Zajos propagandakampányba kezdett az aláírók ellen; s ezzel egyidőben megindult a házkutatások és rendőrségi kihallgatások hulláma. Aztán letartóztatták a mozgalom néhány kezdeményezőjét, másokat elbocsátottak az állásukból. Néhány hónap múlva megrendezték az első bűnpert a Charta ügyében.

Hegedűs természetesen nem állítja, hogy a Charta lojális magatartása automatikusan türelemre bírja a kormányzatot. Ő csak azt mondja, hogy amennyiben a Charta nem kér többet, mint amit a közös értékekre hivatkozva kérhet, akkor jó esély van rá, hogy a kormányzat kész lesz együttműködni vele. Számol a lehetőséggel, hogy a «Charta 77 sorsa másként alakul». De ebből szerinte csak az következik, hogy itt és most nem sikerült; az már nem következik belőle, hogy nem is sikerülhetett, és főként, hogy nem sikerülhet máskor és másutt.

Ez eddig rendben is volna, ha a történet valóban a Charta felszámolásávl végződik. Ám egyelőre erről szó sincsen. Hiába a nem enyhülő elnyomás, a Charta még mindig fennáll. Az első manifesztum kibocsátása óta egy egész sor Charta-dokumentum jelent meg az emberi jogok megsértésének különböző típusairól. Időközben az aláírók száma is a sokszorosára nőtt. Úgy hírlik, kézíratos gyűjtemény is készült a Charta különböző ideológiai irányzatokhoz tartozó híveinek az írásaiból.

A Charta tehát létezik, de nem azért, mert a kormányzat valamiféle egyetértésre jutott az aláírókkal, hanem annak ellenére, hogy nincs köztük egyetértés. Persze He-

gedűs nem a Charta pusztá fennmaradását teszi függővé a két fél kölcsönös toleranciájától. Ennél többre gondol: arra, hogy meg is valósul valami a hatalom társadalmi ellenőrzéséből. Ritkábban sértik meg a törvényeket. Növekszik az állampolgárok jogi biztonsága. S ebben az értelemben már erősen vitatható, hogy a Charta 77 sikeres vállalkozás-e? Rövid távon csak új megtorlási akciókra adott alkalmat. A represszió áldozatai elsősorban maguk az aláírók, de növekedett az egész lakosságra nehezedő politikai nyomás is. A csehszlovákiai közvélemény egy része egyenesen azt tartja, hogy a Charta fellépése visszafordította az utolsó egy-két évben elindult tétová, mégis valóságos enyhülési folyamatot. *

Arról pedig, hogy mi lesz a Charta hosszabb távú hatása, csak spekulálni lehet.

Ezért a Charta esete nem igazán alkalmas Hegedűs koncepciójának megvitatására. Az ismert tényekkel mindkét értelmezés összeegyeztethető. Hegedűsé, amely szerint a Charta olyan, amilyen egy sikeres társadalmi mozgalom is lenne, és kudarcát a rossz politikai konjunktúrával kell magyarázni. Meg az ellenkezője, amely szerint a Charta megnyilatkozásai azért állnak olyan közel Hegedűs elképzeléseihez, mert a mögötte álló mozgalom nem elég erős, nem tud igazi nyomást gyakorolni a kormányzatra. A jó példák az olyan mozgalmak volnának, amelyek sikeres voltát nem szokás kétségbe vonni.

Nos, az 1976-os «lengyelországi válság» több ilyen mozgalmat is produkált. Kezdődött az alkotmányjogi megmozdulásokkal. Az év elején nyilvánosságra hozták az új alkotmány tervezetét. A tervezet szerint az alkotmány szentesítette volna a kommunista párt hatalmi monopóliumát és az ország egyoldalú függését a Szovjetuniótól. Ez a próbálkozás olyan viharos tiltakozást váltott ki, elsősorban az értelmiség köreiben, hogy a hatalom végül is kénytelen volt ködösebb formulák mögé

*Lásd Zdenek Mlynar cikkét a *Politique Aujourd'hui* 1977. évi 3-4 számában: *Autour de la Charta '77, la situation politique*. Mlynar vitatkozik ezzel a felfogással. >

visszavonulni. Aztán jöttek az áremelés miatti sztrájkok és utcai tüntetések. A tömegmegmozdulások másnapján visszavonták a bejelentett árváltoztatásokat. A tüntetők egy részét azonban letartóztatták, durván bántalmazták, majd súlyos ítéleteket szabtak ki rájuk. Másokat elbocsájtottak az állásukból. Ekkor alakult meg a Munkásvédelmi Bizottság, az utolsó harminc év leghatalmasabb folyamatos mozgalmának szervezője.

Különös, de Hegedűs minderről nem beszél. Talán nem tud eleget a lengyelországi eseményekről. (Az olasz kiadás közli a levél keletkezésének időpontját: 1977 február. A nagyobb baloldali folyóiratok elemzései és dokumentumgyűjteményei mind később jelentek meg: *New Left Review*, 1977 február-április; *Politique Aujourd'hui*, 1977 május-augusztus; *Les Temps Modernes*, 1977 július.) Akárhogy is, Hegedűs csak általánosságban tárgyalja a történeteket. A válság okait kutatja, s azt mondja, hogy a fő ok a bürokratikus hatalom társadalmi ellenőrzésének hiánya volt. Szóba hozza az 56-os munkástanácsokat és a 71-es sztrájkbizottságokat. Ezek lehetnek volna az ellenőrzés szervei, ha nem integrálódnak igen gyorsan a hatalmi struktúrába, illetve nem számolják fel őket. Valószínűleg a koncepció bizonytalanságának a jele, hogy Hegedűs komolyan gondolja ezt a lehetőséget. Mind az 56-os munkástanácsok, mind a 71-es sztrájkbizottságok súlyos társadalmi és kormányzati válság pillanatában alakultak meg. Ebben a pillanatban félelmetes ellenfelei voltak a megrendült államhatalomnak. De ahogy a hatalom helyreállította az egységét, egyre jobban kibontakozott a túlereje. A munkások szervezetei nem rendelkeztek a hatalomtól független, országos hálózattal, amely koordinálhatta volna önvédelmi harcukat. (71-ben az üzemi bizottságok is csak néhány városban jöttek létre.) Ezért aztán nincs miért csodálkozni rajta, hogy az 56-os munkástanácsokat elsorvasztották, a 71-es sztrájkbizottságokat pedig felszámolták.

De bárhogyan történt is, mindez csak előtörténet. Számunkra az volna a fontos, hogy Hegedűs magáról az újabb válságról beszéljen. Mivel ezt elmulasztja, magunk

kíséreljük meg kiterjeszteni a koncepcióját erre az esetre; vállalva, hogy talán olyan állításokat is tulajdonítunk neki, amelyeket nem fogadna el.

A levél általános megfontolásai és a Charta-eset elemzése alapján azt kell várnunk, hogy a lengyel állam elismerte a Munkásvédelmi Bizottságot és valami módon együttműködött vele. Tehát ilyenfajta események bekövetkezését (illetve elmaradását) várjuk: nem fognak propagandahadjáratba a Bizottság ellen, nem zaklatják a tagjait és aktivistáit, nem indítanak eljárást ellenük; tárgyalnak a Bizottság képviselőivel, beadványait érdemben megvitatják; teljesítik a követeléseit: a sajtó teret ad a szószólóinak. Nem így történt.

A Munkásvédelmi Bizottság 1976 szeptemberében alakult meg. Felhívásában bejelentette, hogy pénzt gyűjt a hatósági önkény áldozatainak megsegítésére, és megfogalmazta fő követeléseit: részesítsék amnesztiában az elítélt, illetve letartóztatott tüntetőket, vegyék vissza munkahelyükre az elbocsájtott munkásokat, és büntessék meg azokat, akik a rendőrterrorért felelősek. A Bizottság számos levelet intézett a Parlamenthez, állami hivatalokhoz, valamint társadalmi szervezetekhez; ezeket visszaküldték, vagy válasz nélkül hagyták. A propagandaszervek hazafiatlannak és munkásellenesnek bélyegezték a tevékenységét; tömeggyűléseken próbáltak hangulatot kelteni ellene. Október elejétől fogva mindennaposak voltak a rendőrségi kihallgatások, november elejétől a házkutatások. A Bizottság két tagját, Jerzy Andrzejewskit és Halina Mikolajskát un. társadalmi bíróság elé idézték, illegális pénzgyűjtés címén. Rendszeres zaklatásokkal próbálták elriasztani azokat, akik megjelentek a vád alá helyezett munkások tárgyalásain. Számos esetben a nyílt utcán megverték a Bizottság aktivistáit; egy közülük, St. Pyjas krakkói egyetemista rejtélyes körülmények között meghalt. 1977 májusában letartóztatták a Bizottság 6 tagját, köztük Jacek Kuront, Jan Józef Lipskit és Adam Michniket.

Marad az a tény, hogy a represszió nem sújtott mindenkit egyformán, egyidőben és egyenlő mértékben. Így,

ha nehezítette is a Bizottság munkáját, folyamatos fennállását soha nem veszélyeztette komolyan. (A megalakulása óta eltelt egy esztendő alatt a Bizottság szervezetileg megszilárdult; állandó testületté alakult át. Társadalmi Önvédelmi Bizottság néven. Szabályos lapokat is kiad, a *Glos*-t és a *Robotnik*-ot). És marad az a másik tény, hogy a kormányzat végül is engedett. Megkegyelmeztek a bebörtönzött tüntetőknek, megkezdtek az elbocsájtott munkások visszavételét, és a Munkásvédelmi Bizottság letartóztatott tagjait is szabadlábra helyezték.

Ez elég volna ahhoz, hogy toleranciáról vagy netán együttműködési készségről beszéljünk? Bizonyára túlzás volna azt várni, hogy a hatalom semmilyen elnyomó intézkedéssel ne próbálkozzon meg és mindenben elébe menjen az ellenzéki mozgalomnak. De annyit elvárhatunk, hogy ne legyen állandó a represszió, és legalább időnként tárgyaljanak a kormányzat képviselői az ellenzék képviselőivel. S egyéb bizonyíték is van rá, hogy az engedményeket nem az együttműködési szándék sugallta, hanem a társadalmi válság fenyegetése csikarta ki. A hatalom csak vonakodva engedett a követeléseknek: mihelyt úgy hitte, hogy teheti, azonnal megpróbált erőt mutatni. Kissé hosszasan fogjuk idézni Jacek Kuront, mert nagyon világosan írja le ezt a jelenséget: «Az első konkrét hír akkor jutott el hozzánk, mondja Kuron a letartóztatása előtti estén adott interjújában - amikor az ur-susi munkások perét tartották Varsóban. Ebben a perben igen súlyos ítéleteket hoztak. Ott tudtuk meg, hogy megkínózták őket. Ekkor következtek az első reakciók: levélem Enrico Berlinguerhez, a tizenhármak levele, a bíboros levele Gierekhez. Szeptemberben a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálta a pert; néhány munkás ítéletét enyhítették. Ez volt a hatalom első meghátrálása. Remélhettük, hogy minden perrel ez fog történni. Egyáltalán nem így történt. Azt képzelték, hogy csak erről az egy perről van tudomásunk, és változatlanul igen súlyos büntetéseket szabtak ki. De a fiatalok az első perctől fogva igen aktívak voltak; pl. gyűjtést szerveztek az elnyomás áldozatainak megsegítésére. Ők kérték, hogy hozzuk létre a Munkás-

védelmi Bizottságot. Első Bulletinünk azokat az információkat tartalmazta, amelyeket a fiatalok hoztak nekünk. A Bulletin publikálása után a hatalom újból meghátrált. Az ursusi munkások egy részét szabadon engedték, és Radomban nem hoztak olyan szigorú ítéleteket. De ez nem tartott nagyon sokáig. December-január tájékán újra megkeményedett a politika. Aztán jött Gierek beszéde, amely meghirdette azt a különös amnesztiát. Akkor kezdték szabadon bocsájtani a munkásokat. Aztán hirtelen újból leálltak. Reagáltunk, és megint elkezdődött az elítéltek szabadonbocsájtása. A hatalomnak ... mindenkit ki kellett volna engednie júliusban. Akkor erősnek mutatkozott volna. Nem így cselekedett, s ezzel lehetővé tette, hogy a Munkásvédelmi Bizottság kényszerítse meghátrálásra.»*

Végül Hegedűs magyarázata ellen szól az is, hogy a kormányzat, bár meghátrálásra kényszerült, távolról sem teljesítette a Munkásvédelmi Bizottság valamennyi követelését. Nem indított nyilvános vizsgálatot az órizetbe vett munkások panaszainak ügyében. Nem tisztázta, hogy valóban kínzással és fenyegetésekkel csikarták-e ki a vallomást a letartóztatottakból. Nem adott elégtételt a sajtó által meghurcolt tüntetőknek. Nem gondoskodott róla, hogy az elbocsájtott munkásokat a régi beosztásuknak megfelelő munkakörbe vegyék vissza. A kényszerű munkanélküliség hónapjai alatt elveszett béreket sem térítette vissza. Csakis olyan követeléseknek engedett, amelyeket a megbocsátás gesztusával teljesíthetett. Semmit sem tett, amivel elismerte volna az erőszakszervezetek felelősségét. Semmit, ami nyílt összeütközést provokált volna különböző hatalmi szervek és frakciók között.

Tudjuk, nem lehetetlen, hogy ilyen messzire menjenek a dolgok. De ez csak akkor fordul elő, amikor a társadalmi engedetlenség hatalmi válsággal párosul mint 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon. Az

*Interview de Jacek Kuron. Megjelent a Les Temps Modernes 1977 júliusi számában.

ilyen válságok pedig nem válhatnak tartós állapottá, és egyébként sem biztos, hogy kívánatosak. A fennálló világhatalmi helyzetben túlságosan nagy a veszély, hogy az ellenzék drasztikus felszámolásával végződne, akár katonai beavatkozás döntené el a helyzetet mint Magyarországon és Csehszlovákiában, akár csak a beavatkozás fenyegetése, mint Lengyelországban. De akár így, akár úgy dől el a válság, mindenképpen viszonylag rövid idő alatt. Vagy intézményesül a tényleges pluralizmus, vagy ténylegesen is helyreáll a hatalom egysége. S ez a megfontolás a levél alapvető szembeállítását is érinti. Hegedűs szerint a politikai pártok pluralitásán alapuló képviseleti demokrácia nem gyakorol hatékonyabb ellenőrzést a bürokratikus hatalom fölött, mint a társadalmi mozgalmak pluralizmusán alapuló - nevezhetjük így? - közvetlen demokrácia. Csakhogy a képviseleti demokráciában megvan az intézményes módja a hatalmi szervezetek közti nyílt konfliktusok lebonyolításának. A kelet-európai hatalmi rendszerben pedig nincsenek ilyen mechanizmusok. A nyílt konfliktus itt mindjárt hatalmi válságot jelent. Ezért kivételes pillanatok azok, amikor a társadalmi mozgalmak a politikai pártokkal egyenrangú szerepet játszhatnak a hatalommal szemben.

Ezek a mozgalmak tehát egyszerre erősebbek és gyengébbek, mint ahogy Hegedűs gondolja. Erősebbek, mert nem a hatalom jóindulatán múlik, hogy képesek-e kiharcolni követeléseik teljesítését. Gyengébbek, mert nem helyettesíthetik a független képviseleti intézményeket.

Ám erejüket is, gyengeségüket is pontosan azokkal az eszközökkel lehet magyarázni, amelyekkel Hegedűs megpróbálkozott. Kelet-Európában a lakosságnak nincs módja rá, hogy önkéntes társulások és szabadon választott testületek segítségével megszerveződjék a hatalommal szemben. De azért még nem válik atomizált, magányos tömeggé. Formális szervezetei nincsenek, ám ott a személyes kapcsolatok bonyolult hálózata. Amikor az egyén valamilyen szervezettel szembekerül, mindig vele vannak a mozgósítható kapcsolatai. A munkás nem

egyedül alkudozik a jobb bérért vagy előnyösebb munkafeladatért, hanem egy munkahelyi klikk tagjaként. Aki új munkahelyet keres, rokonaitól, barátaitól, ismerőseitől tudhatja meg, hova érdemes fordulnia. A továbbtanuló gyermekek a család segíti. A hírközlő szervek információ-tömegét megszűri és értelmezi az ismeretségi kör tekintélyesebb tagjainak a véleménye. S a személyes beszélgetések közvetítésével olyan hírek is bejárják a társadalmat, amelyeket a sajtó meg a rádió egyáltalán nem továbbít.

Normális körülmények között a személyes kapcsolatok csupán kiegészítik a formális szervezetek működését. Betöltik a hézagokat, lazítják, hozzáigazítják az emberekhez a merev kereteket. Kritikus helyzetekben azonban arra is alkalmasak, hogy egy műhely vagy egy üzem munkásai összeütközésbe kerülnek a vállalati vezetéssel, már tudják, hogy ki a hangadó, akit a többség követni fog, és ki az, aki csatlakozik, ha sztrájkra kerül a sor. Amikor értelmiségiek nyilatkozatot adnak ki, a kezdeményezők tisztában vannak vele, hogy milyen körben kell az aláírókat keresni, és meg is találják az utat hozzájuk.

Persze az ilyen akciók térben és időben elszigeteltek, a hatalom számára inkább csak működési zavart jelentenek, nem állandó fenyegetést. De az utolsó évtized tapasztalatai szerint tartósabb mozgalmak is kiemelkedhetnek a személyes kapcsolatok rendszeréből. Ezideig csak az értelmiség egy része volt képes ilyen mozgalmakat létrehozni; s ez talán a belátható jövőben is így marad. Az értelmiségieket kiterjedtebb kapcsolatok kötik össze, mint a többi társadalmi csoport tagjait. Nemzeti, sőt nemzetközi szintű kommunikációt folytatnak. Egy kisebbségük akkor is fenn tudja tartani magát, ha nincs állandó munkahelye. Egy még kisebb részt a személyes tekintélye is védi. Ám a túlnyomórészt értelmiségiekből szerveződő mozgalmak hatása nem okvetlenül korlátozódik magára az értelmiségre. Ha más társadalmi csoportok megmozdulásainak háttere előtt jönnek létre, akkor növelhetik e megmozdulások társadalmi súlyát. Összefüggést teremtenek az elszórt akciók között. Valószínűbbé teszik, hogy az ellenállás egyszerre fogja felütni a fejét a társadalom kü-

lönböző pontjain. Megnehezítik a hatalom számára, hogy elszigetelje egymástól az ellenállási góccokat, és külön-külön szerelje le őket.

Ezzel a lappangó veszéllyel számol a lengyel kormányzat, amikor megtűri a Munkásvédelmi Bizottságot, sőt a követeléseinek is enged. A Bizottság működése mögött két nagy társadalmi megmozdulás friss emléke van; az egyik az értelmiség alkotmányjogi mozgalma, a másik az áremelés elleni sztrájkmozgalom és utcai tüntetéshullám. Azóta az értelmiség is, a munkásosztály is bizonyította, hogy kész újabb akciókra. Az is látható, hogy az újabb megmozdulások szervezettebbek, mint a régiéek voltak. (Csak egy példa: az ősz elején öt sziléziai bányában tartottak ugyanabban az időpontban néhányórás figyelmeztető sztrájkot.) A szervezett értelmiség és a munkások közötti kapcsolat is szorosabbá vált...

Folytathatnánk tovább, de remélhetőleg ennyiből is ki-vehető, hogy elképzelésünk szerint milyen kutatási program következik Hegedűs felismeréséből. A kérdések pontos megfogalmazása helyett inkább egy általános megszorítással zárjuk le megjegyzéseinket. Hegedűs minden kelet-európai mozgalmat a «társadalmi uralom» gyakorlásának fogalma alá rendel, és mi mostanáig követtük őt ebben az eljárásban. Hallgatólagosan abból indultunk ki, hogy minden mozgalom azt csinálja, amit a Charta 77 vagy a Munkásvédelmi Bizottság. Nyomást gyakorol a kormányzatra, hogy ne tegyen meg valamit, amit különben megtenne, vagy tegyen meg valamit, amit különben nem tenne meg. Pedig léteznek mozgalmak, amelyek valami másra törekszenek, nem a kormányzat befolyásolására. A helyett, hogy az államhatalmat próbálnák ellenőrizni, ezek a mozgalmak egyszerűen kivonnak valamilyen társadalmi tevékenységet az államhatalom ellenőrzése alól. Rendszerint olyasmit, amit a hivatalos keretek között nem lehet elég szabadon végezni. Például megszervezik a szépirodalmi, publicisztikai és társadalomtudományi művek kéziratosszétjét. A külföldi publikációkkal együtt ez a kéziratforgalom egész rendszerre állhat össze, valamiféle második nyilvánossággá.

Előfordulhat, hogy közvetve a második nyilvánosság létezése is korlátozza egyben-másban a hatóságokat. Például a cenzor esetleg jobban meggondolja, hogy betiltson-e egy művet, ha az nem az íróasztalfiókba kerül, hanem a kéziratos forgalomba vagy külföldi kiadóba. Különösen olyan országban lehet így, ahol - mint nálunk - nem létezik formális cenzúra, hanem maguk a kiadók és szerkesztőségek végzik a cenzori teendőket. De az ilyesmi csak mellékes következménye a második nyilvánosság kialakulásának. Közvetlen értelme más: kulturális és ideológiai irányzatok keletkezhetnek, s tekintet nélkül a cenzúra szempontjaira, végig lehet gondolni minden álláspont következményeit. Megszülethet az, amit független közvéleménynek szokás nevezni.

Nem valószínű, hogy a belátható jövőben «a bürokratikus hatalom fölötti társadalmi uralomra» törő mozgalmak szerveződjenek Magyarországon. Ám ez a második nyilvánosság nálunk is kialakulófélben van.

Hegedűs András újabb tevékenysége is ide tartozik.

Budapest, 1977. októberében